

Сучасні соціально-філософські та політичні концепції екобезпечного розвитку

Розглядаються основні філософські доктрини екобезпечного розвитку від Нового часу до кінця ХХ століття.

Ключові слова: людина, природа, географічний детермінізм, екологія, екологічна безпека.

Хоч філософи-просвітники і піднесли розум, поставивши його на визначальне місце в тому числі і в екологічній проблематиці, тим не менш, важко не побачити в їх поглядах постійне протистояння розуму і почуттів, співвідношення між якими кожен із них вирішував по-своєму. Це протистояння було властиве всій філософії Нового часу, отримавши відповідно назву раціоналізму та емпіризму (сенсуалізму).

Тим не менш, боротьба між цими напрямками розгорталась на тлі головної визначальної риси філософії цього періоду – якою стала опора на науку. У практичному плані вона означала орієнтацію на справжнє пізнання світу, зокрема природи, на пізнання, що передбачало б емпіричний досвід, а не лише вивчення Біблії. При цьому розвиток наукового, зокрема природничонаукового пізнання, спирався на девіз не «наука для науки», а наука задля збільшення влади людини над природою, зростання сили людини [1, с.153]. Засновник емпіризму Френсіс Бекон виділяє нову характеристику знання: знання є сила, і «ми стільки можемо, скільки знаємо» [2, с.86]. Проте розвиток науки як цілого логічно забезпечувався обома напрямками: і емпіричним, і раціональним пізнанням.

Представники емпіризму визнавали чуттєвий досвід єдиним джерелом знань і стверджували, що все знання опосередковується в досвіді і за посередництвом досвіду. Так, Ф.Бекон, проголошуючи знання силою, все ж визнавав, що дійсною силою воно може стати лише якщо воно істинне, тобто ґрунтується на виявленні справжніх причин природних явищ. Тому він розрізняв «плодоносні» і «світлоносні» досліди, перші з яких приносять безпосередньо користь, не даючи широких обріїв знання, а другі дарують істинне знання, яке не завжди веде до безпосередньої користі, проте дає пізнання законів природи. Саме «світлоносні» досліди, на думку Ф.Бекона, характеризують міць людського інтелекту.

Шукаючи шляхи вдосконалення наукового пізнання, Ф.Бекон також обґрунтовує метод індукції (відкриттів було б набагато більше, якби дослідники були озброєні правильним методом) і виокремлює низку заблуджень, позбавлення від яких здатне забезпечити істинність результатів наукового пізнання (ці заблудження відомі під метафоричними назвами ідолів печери, театру, ринку, роду). Піднесення науки спостеріга-

ється і в соціально-політичних поглядах Бекона – адже в запропонованій утопічній моделі «Нової Атлантиди» головною установою є своєрідний науково-технічний центр, що має вирішальне слово в справах організації діяльності населення.

Емпіричним є і гносеологізм Т.Гоббса – він стояв на позиції, що знання добувається з відчуттів, за посередництвом порівняння, сполучення і розділення (така увага до відчуттів як джерела знання означає сенсуалізм його концепції). Щодо устрою оточуючої нас природи, то він вважав, що світ являє собою сукупність тіл, що підпорядковуються законам механічного руху, і заперечував існування душ як особливих субстанцій (єдино можливими є матеріальні тіла).

Більш відомими і значущими для історії філософії стали соціально-політичні погляди Т.Гоббса, які ґрунтувались на уявленні, що природним станом людей є війна всіх проти всіх – і для виходу з цієї війни утворюється суспільство на засадах узгодження інтересів та держава як продукт суспільного договору. При цьому держава, неминуче подавляючи кожну особистість (яка є лише гвинтиком у ньому), виступає чудовиськом – «Левіафаном» (Левіафан – біблійне чудовисько, зображене як сила природи, що принижує людину; Гоббс використовує цей образ для опису могутньої держави – «смертного Бога»). В цю концепцію укладається і позиція Гоббса щодо егоїстичної природи людини – в основі її поведінки лежить стремління до самозбереження, власна користь і любов до себе [3, с.138]: «природа людей є сукупністю потреб, пристрастей, здібностей і сил» [4, с.442].

Безпосередньо емпіричну теорію пізнання розробив Дж. Локк, поділивши пізнання на інтуїтивне, демонстративне і сенситивне і обґрунтувавши принцип матеріалістичного сенсуалізму (походження всіх знань з чуттєвого сприйняття зовнішнього світу). Цю теорію, послідовно викладену в праці «Досвід про людське розуміння» [5] характеризують такі основні тези:

- в розумі людини немає жодних вроджених ідей;
- є лише два досвідних джерела ідей: відчуття і рефлексія (перші виникають від впливу об'єктів реальності на органи чуттів, другі – коли наш розум розглядає діяльність нашої душі);
- реальна сутність речей лишається незмінною і розум людини має справу тільки з «номінальними сутностями».

Соціально-політичні погляди Дж.Локка теж ґрунтуються на концепції природного права, а держава, на його думку, виникає тоді, коли люди відмовляються від права на природний самозахист і передають його державному апарату. Сюди ж вписуються і його педагогічні погляди: якщо суспільний лад такий, що особистість не може отримувати від суспільства необхідні для виховання ідеї, то його слід змінити [6, с.177–178].

Якщо вчення філософів-емпіристів більшою мірою включили ідеї про методи наукового пізнання та про соціально-політичні процеси, то в раціоналізмі ми знаходимо більше вказівок безпосередньо на філософію природи.

- Так, вчення Р.Декарта про природу ґрунтується на таких положеннях:
- в усьому світі тільки одна матерія, яку він ототожнює з протяжністю;
  - матерія розвивається за власними законами, всі явища природи причинно обумовлені – але Бог створює матерію і надає їй рух;
  - є два незалежних начала: матеріальна і духовна субстанція

– матерія складається з елементарних часток, локальна механічна взаємодія яких і утворює всі природні явища;

– серед цих частинок є частинки трьох родів: вогонь, повітря, земля – вони відрізняються розмірами й формою, здатні рухатись, перетворюватись одна на одну [7,с.144–145].

Спираючись на дуалізм душі й тіла, у своїй космології Р.Декарт все ж лишається матеріалістом: він висуває гіпотезу про природний розвиток планетної системи і навіть про розвиток життя на Землі згідно законів природи. Також він розглядає тіла тварин і людини як складні машини, що підкоряються законам механічного руху – таким чином, людина є «реальний зв'язок бездушного і безжиттєвого тілесного механізму з розумною душею, яка володіє волею й мисленням» [6,с.159–161]. Але цей зв'язок дійсно є нерозривним, і він може бути основою нового, практичного знання: «дух так сильно залежить від стану і від розташування органів тіла, що якщо можна знайти який–небудь засіб зробити людей мудрішими або спритнішими, ніж вони були до цих пір, то, я думаю, його треба шукати в медицині» [8].

Б.Спіноза, так само, як і Р.Декарт, продовжував лінію раціоналізму і намагався побудувати свою концепцію на основі безумовно достовірних вихідних положень, а основною метою філософії вважав завоювання панування над зовнішньою природою і вдосконалення природи людської [6,с.168–169]. Його вчення про природу [9] може бути викладене такими тезами:

– існує лише одна субстанція – природа, ототожнена з Богом. Вона є причиною самої себе, існує незалежно від розуму і може досягатись ним лише як протяжність або як мислення;

– конкретні речі є одиничними проявами субстанції (модусами), їх нескінченна множина;

– рух не вважається обов'язковим атрибутом субстанції;

– людина як предмет пізнання не є певним винятком у світоустрої – він у будь–якому випадку є частина природи [6,с.170;12,с.146–147].

Г.Лейбніц, так само, як і його попередники–раціоналісти, розвивав вчення про буття у формі вчення про субстанцію. Однак у своїй концепції він намагався поєднати вчення Аристотеля про внутрішню доцільність природних явищ із ідеями Спінози про механізму причинності. Його концепція [10] ґрунтується на ідеї про монади – неподільні, духовні субстанції:

– число монад нескінченно, кожна з них володіє сприйняттям і стремлінням, чим забезпечується рухливість і активність субстанції;

– кожна монада є єдністю матерії і форми, душі й тіла – в сукупності вони утворюють світ, що досягається розумом (а похідним від нього є матеріальний світ);

– монади фізичним чином не взаємодіють одна з одною, але разом із тим утворюють єдиний світ, який регулюється наперед встановленою гармонією, що залежить від Вищої монади (Бога) [6,с.186–187;12,с.148–149];

– відповідно, людина є монадою, яка знаходиться на відносно високому рівні розвитку, її головний атрибут – активність, здатність до дії, сила [10,с.404].

У цілому, філософія Нового часу визначила межі екологічної парадигми і вирішення проблеми взаємовідносин людини й природи межами розуму, науки і досвіду – відкривши подальші горизонти варіативності в їх тлумаченні.

Специфічні погляди на екологію сформувались в рамках так званого географічного детермінізму – це напрям, згідно якого природні умови, клімат тощо визначають специфіку політичного і соціально–економічного життя країн, впливаючи зокрема на національний характер спільнот, що їх населяють. Причому йдеться не просто про наявність впливу географічного чинника (адже цей вплив визнається усіма концепціями), а про його визначальність на тлі інших факторів [11].

Хоча формування зародків географічного напрямку в суспільствознавстві відносять ще до часів античності, періодом його найбільшого розквіту вважається друга половина XVIII–XIX століття. Тож, спираючись на погляди Г.Т.Бокля, Й.Г.Гердера, Л.Мечникова, Ш.–Л.Монтеск'є, Ф.Ратцеля, Е.Реклю, К.Ріттера в працях яких концепція географічного детермінізму викладена найбільш послідовно, можна виокремити такі концептуальні настанови цього напрямку [дет. див.:12;13;14;15]:

– національний характер залежить від кліматичних умов проживання народів (так, північні народи більш моральнісні за південні, натомість мешканці півдня більш творчі) (Ш.–Л.Монтеск'є);

– клімат і природа впливають і на фізіологічний стан населення (північні народи фізично сильніші і витриваліші за мешканців півдня);

– кліматичні відмінності також обумовлюють і різницю між європейським і азійським характерами (на це вказував ще Аристотель [1,с.601]);

– історія будь–якого народу відповідає його природним умовам проживання (Г.Т.Бокль);

– ключовими природними факторами, що визначають національний характер і політичну долю народу, є клімат, рельєф місцини і характер ґрунту (Ш.–Л.Монтеск'є [14,с.366,391–392]), Ж.–Б.Дюбо вказував і на вплив якості повітря [16,с.391];

– клімат впливає на людину, але і людина впливає на клімат, перетворюючи його, і дія клімату одразу ж нерозривно з'єднується зі своєю внутрішньою протидією даної живої істоти (Й.Г.Гердер);

– існує тісний зв'язок і між географією та політикою («зростаючий народ потребує збільшення земель» (Ф.Ратцель).

Наукові доробки сучасних представників географічного детермінізму – це роботи Е.Гірсова, І.Ширкової, І.Забеліна, І.Крутя, Н.Мукітанова, Н.Сухої та ін. У них в цілому простежується вплив названих ідей, хоча сьогодні географічний детермінізм поступово вилився в інший, ширший, напрям суспільствознавства – геополітику (яка передбачає географічний, історичний і соціологічний аналіз питань, пов'язаних з політикою і просторовими структурами на різних рівнях (від державного до міжнародного)).

Оцінюючи географічну гілку в суспільствознавстві, Л.Гумільов [17,с.431] вважав, що географічний детермінізм є «недостатнім» підходом, оскільки абсолютизує пасивну дію природи на людські суспільства і ігнорує їх активну роль у визначенні власної долі в ході господарсько–економічної діяльності, науково–технічної творчості і соціально–політичного розвитку: «ступінь розвитку цивілізації визначається зрушенням від парадигми «природа – людина», коли географічний детермінізм істотно має рацію, до парадигми «людина – природа», коли цей детермінізм не має істотної рації і явно недостатній. На ранніх етапах розвитку суспільства роль природно–географічного чинника (первинних ресурсів) велика і навіть визначальна, на пізніших – вона значно менша (але зростає роль вторинних ресурсів як умови подальшого якісного прогресу суспільства)» [18,с.138].

Загалом, історичні і сучасні теорії, що відносяться до цього напрямку, можна оцінювати по-різному: вони привернули увагу до впливу природного середовища на розвиток суспільств, хоча, можливо, децю його і абсолютизували. Проте, на відміну від усіх попередніх, вони більш конкретно зосередили наукову увагу саме на екологічній проблематиці, на світоглядному осмисленню питань клімату, природи, їх впливу на етнонаціональні і соціально-економічні особливості спільнот.

Концепції географічного детермінізму побудовані на вузькому тлумаченні екології, яке є традиційним і загальновідомим. Згідно вузького тлумачення, під екологією розуміється сфера діяльності і наука, що вивчає проблеми коєволюції природи і людства, проблеми збереження природного різноманіття на планеті та інші аспекти охорони живої природи. Усі традиційно екологічні проблеми, які аналізуються сучасними науковцями, – це проблеми взаємини людини і природи, охорони довкілля, етичного ставлення до нього.

Проте поняття «екологія» має ще й широке тлумачення – яке особливо важливо підіймати саме для філософського дослідження, і відповідно цю двоїстість необхідно перекладати і на екологічну свідомість, і на екологічну культуру суспільства, і на екологічне виховання [19]. Якщо вузьке тлумачення екології вказує лише на взаємодію людини з першою природою, то широке підкреслює: людина входить і взаємодіє також і з другою, створеною нею ж самою «природою» – соціальним світом.

Оскільки людина включена, з одного боку, в природне, а з іншого, – в соціальне середовище, ми не маємо право обмежити її екологічну свідомість і культуру тільки взаєминами з першою, органічною, природою. Тому широке значення поняття «екологія» має включати взаємини як із біологічним, так і з соціальним оточенням людини і слід говорити про «екологію людського розуму, екологію пізнання й творчості, екологію думки і слова, екологію людської дії та керуючого впливу на складні системи» [20, с.148].

Зрештою, найзмістовніші філософські доробки дійсно не обмежуються вузьким тлумаченням екологічної проблеми. Прикладом екологічної парадигми, яка враховує інтеграцію людини і в природне, і в соціально-економічне середовище, є концепція К.Маркса, викладена в «Економічно-філософських рукописах 1844 року».

Зокрема, у цій праці підкреслюється, що людина завжди має справу з предметом і з предметним освоєнням навколишнього світу. Для Карла Маркса людина – це істота, яка «покладає ... свої дійсні, предметні сутнісні сили як чужі предмети» [21, с.148]. В іншому місці твору К.Маркс підкреслював: «Практичне творення предметного світу, переробка неорганічної природи є самоутвердження людини» [21, с.88].

К.Маркс вказував на предметно-чуттєве перетворення природи і суспільства як найважливіший аспект життєвої особистості. Фактично, порушення цього аспекту виливається в різноманітних формах відчуження особистості, серед аспектів якого Маркс виділяв:

- 1) відчуження людини від продукту своєї праці;
- 2) відчуження людини від процесу праці (внаслідок примусу і самопримусу);
- 3) відчуження людини від своєї сутності як духовної життєдіяльності, оскільки людина перетворює її на спосіб підтримки свого існування;
- 4) відчуження людини від природи;
- 5) відчуження людини від роду (від суспільства і від родової сутності);

6) відчуження людини від людини [21, с.81–93].

Своєрідне резюме своєму розумінню взаємини людини і природи мислитель подає при розкритті сутності комунізму. Він пише: «комунізм є позитивне вираження скасування приватної власності; на перших порах він виступає як загальна приватна власність». Беручи відношення приватної власності в його *всезагальності*, комунізм:

1) в його першій формі є лише *узагальненням* і *завершенням* цього відношення;

2) і у формі політичній, і вже при усуненні держави – постає як реінтеграція, або повернення людини самої до себе, як ліквідація людського само відчуження;

3) як *позитивне* скасування *приватної власності* – цього *самовідчуження людини* – постає через це як «справжнє *привласнення людської сутності* людиною і для людини; а тому як повне, таке, що відбувається свідомим чином і зі збереженням всього багатства попереднього розвитку, повернення людини до самої себе як людини *суспільної*, тобто людяної. Такий комунізм, як завершений натуралізм = гуманізму, а як завершений гуманізм = натуралізму; він є *дійсне* розв'язання суперечності між людиною і природою, людиною і людиною» [21].

Зважаючи на таке комплексне, всеохопне вирішення питання, запропоновану К.Марксом формулу «комунізм як ...» можна вважати «ідеальною екологічною парадигмою». (Хоча – пам'ятаємо – ідеальне далеко не завжди має шанси на реалізацію, і часто лишається лише утопією на папері або у свідомості автора чи його послідовників.)

Більш сучасні концепції екології життєтворчості представлені в рамках діяльності «Римського клубу» – це міжнародна неурядова організація, яка діє з 1968 р., об'єднує представників світової політичної, фінансової, культурної і наукової еліти і має на меті дослідження і пошуки вирішення глобальних проблем, що постали у наш час перед людством. Завдяки цим своїм дослідженням представники «Римського клубу» зробили значний внесок до вивчення перспектив розвитку біосфери і пропаганди ідеї гармонізації відносин людини і природи. Також їх внесок до вирішення екологічних проблем у першу чергу визначається тим, що вони привертають своїми доповідями до них увагу громадськості.

У загальному розумінні, до проблематики, що розкривається в працях представників Римського клубу відносяться: Б.Гаврилишина, Е.Ласло, Д.Медоуза, Е.Пестеля, А.Печчеї, Дж.Форрестера (осмислення екологічної проблеми як глобальної, прогнозування поведінки екологічних систем, глобальної моделі розвитку людства і природи в їх єдності); Б.Коммонера (екологічні закони взаємодії суспільства і природних систем); Ю.Одум (суттєві ознаки сучасної екологічної ситуації та її кризового стану); Р.Уїттекера (закономірності існування екосистем); М.Харруела (екологічні наслідки ядерної війни); А.Гора, Г.Коля, Ф.Міттерана (політичні аспекти розв'язання екологічних проблем); Р.Фулі (екологічні аспекти еволюції людини); Л.Моргана, Г.Спенсера, Е.Тейлора, А.Тойнбі, О.Шпенглера (антропологічна концепція дослідження різноманітних культур, традицій, цінностей людських спільнот).

У знаменитій першій доповіді Римського клубу (1972 р.) «Межі зростання» [22], підготовленій під керівництвом Денніса Медоуза доводилося, що якщо сучасні тенденції зростання чисельності населення, індустріалізації, забруднення природного середовища, виробництва продовольства і витрати ресурсів будуть тривати, то протягом наступного

сторіччя людство прийде до катастрофи, до похмурого напівзлиденного існування. Все це породило настрої, відомі по назвою алармізму (від англ. «alarm» – тривога).

З іншого боку, разом із другою доповіддю «Людство на перепутті» (роботу над яким очолили М.Месарович і Е.Пестель) викладені в них моделі заклали основу ідеї обмеження споживання ресурсів за рахунок так званих промислово слабозрозумітих країн. У цій доповіді запропоновано концепцію «органічного зростання», згідно якої кожен регіон світу повинен виконувати свою особливу функцію, подібно до клітини живого організму. Концепція «органічного зростання» була цілком прийнята Римським клубом і по сьогоднішній день залишається однією з основних ідей, що відстоюються ним. Ця ідея продовжена і в праці Я.Тінбергена «Перегляд міжнародного ладу» [23] – але вона вирізняється з-поміж попередніх доповідей своєю практичною спрямованістю, конкретними рекомендаціями щодо напрямів політики, створення або реорганізації існуючих інститутів, необхідних для сталого розвитку світової системи.

Загалом, і в інших доповідях цієї громадської організації представлені ідеї з приводу економії природних ресурсів Землі. А поставлені ще в першій доповіді запитання отримують найбільш повну відповідь у доповіді 1997 р. «Фактор чотири: затрат – половина, віддача – подвійна». Її основна ідея – в тому, що сучасна цивілізація досягла рівня розвитку, на якому зростання виробництва фактично в усіх галузях господарства може здійснюватись в умовах прогресу економіки без залучення додаткових ресурсів і енергії. Людство «може жити вдвічі багатше, витрачаючи лише половину ресурсів» [24, с.18].

Якщо початковий етап (1968–друга половина 1970–х років) діяльності «Римського клубу» пройшов під знаком кількісного аналізу глобальних проблем, то наступний відмічений переходом до якісного аналізу людського буття, системи цілей і цінностей. На перший план вийшла концепція «нового гуманізму», ідея про першорядне значення особистих властивостей, які забезпечать «людську революцію», «революцію свідомості» і перетворення суспільства. Всі ці поняття з'явилися в опублікованій в 1977 р. доповіді під назвою «Цілі для людства» (під керівництвом Е.Ласло). Одночасно з доповіддю групи Ласло в 1976–78 рр. розроблявся проект під назвою «За століттям марнотратства», що детальніше розглядає проблему природних ресурсів, окреслення якої започатковане в «Межах зростання».

Загалом, девізом доповідей «Римського клубу» кінця 1970–х – 1980–х років стало наступне твердження: «людина повинна брати участь в суспільному житті так, щоб було забезпечено органічне поєднання прав особи і її відповідальності за долю людства, вільний розвиток кожного і інтеграція всіх людей в єдине співтовариство в умовах глобальної співпраці, заснованої на гуманістичних цінностях». Так, президент Клубу А.Печчеї у роботі «Людські якості» (1980 р.) пропонує шість «стартових» цілей, які пов'язані з «зовнішніми межами» планети; «внутрішніми межами» самої людини; культурною спадщиною народів; формуванням світової спільноти; охороною навколишнього середовища і реорганізацією виробничої системи. Людина в своїй діяльності повинна виходити з можливостей природи, що оточує його, не доводячи їх до крайніх меж. Центральна ідея цієї доповіді полягає в «внутрішніх межах», тобто у вдосконаленні людини, розкритті її нових потенційних можливостей. Як пише автор: «Треба було зробити так, щоб якомога більше людей змогли зробити цей різкий стрибок в своєму розумінні дійсності» [25, с.128–129].

У цілому ж, розвідки і доповіді представників «Римського клубу» спрямовані на вирішення екологічних проблем не в абстрактному вимірі, а в конкретних взаємодіях між собою країн, об'єднаних у глобальний організм. Причому якщо спочатку окреслення проблем обмежувалось констатацією загострених суперечностей людського розвитку, то з часом автори доповідей все більше виходять на розуміння необхідності світоглядних і ціннісних змін – без яких не врятувати глобальний світ від екологічної катастрофи.

На початку ХХІ сторіччя такі міжнародні проблеми, як посилення глобальної нерівності, наслідки зміни клімату і зловживання природних ресурсів довели, що фундаментальність поглядів «Римського клубу» абсолютно правильна: необмежене споживання і зростання на планеті з обмеженими ресурсами дійсно небезпечні. Останніми роками представниками «Римського клубу» зроблено цілий ряд нових дій, модернізовано його організацію і його місію. Зокрема, розмір і число Національних Асоціацій продовжують зростати: наразі їх більше 30 у всьому світі з членством понад 1,500 осіб на п'яти континентах. Міжнародний секретаріат Клубу на початку 2008 р. переміщено з Гамбурга, Німеччина, до Вінтертуру, Швейцарія. Це супроводжувалося встановленням нової команди і налагодженням тісної кооперації з низкою приватних і освітніх установ. Знаходяться і нові шляхи залучення широкої громадськості.

Список використаних джерел

1. Аристотель. Политика / Аристотель // Сочинения: в 4-х т. – Т.4. – М.: Мысль, 1983. – С.376–644.
2. Бокль Г.Т. История цивилизаций / Г.Т.Бокль; [пер. с англ.]. – Т. 2: История цивилизации в Англии. – М.: Мысль, 2002 – 512 с.
3. Бэкон Ф. Новая Атлантида [Электронный ресурс] / Ф.Бэкон. – Режим доступа: <http://www.ashtray.ru/main/lib/newatlant.htm>.
4. Гоббс Т. Избранные произведения: В 2-х томах / Т.Гоббс; [пер. с лат. и англ., вступ. статья В. В. Соколова]. – М.: Мысль, 1964. – Т.1. – 583 с.
5. Локк Дж. Опыт о человеческом разумении / Дж.Локк; [ред. и автор вступ. статьи И.С.Нарский] // Сочинения: в 3-х т. – Т.1. – М.: Мысль, 1985. – 621 с.
6. Краткий очерк истории философии / [Под ред. М.Т.Иовчука, Т.Й.Ойзермана, И.Я.Щипанова]. – М.: Мысль, 1969. – 790 с.
7. История философии: конспект лекций [учебное пособие] / [Под ред. В.И.Воловика]. – Запорожье: Запорожский государственный университет, 1994. – 320 с.
8. Декарт Р. Рассуждение о методе, чтобы верно направлять свой разум и отыскивать истину в науках [Электронный ресурс] / Р.Декарт. – Режим доступа: <http://psylib.org.ua/books/dekar01/txt06.htm>.
9. Спиноза Б. Богословско-политический трактат / Б.Спиноза; [пер. с латинского М.Лопаткина] // Избранные произведения: в 2-х т. – М.: Гос. изд-во полит. лит-ры, 1957. – Т.1. – С.5–284.
10. Лейбниц Г.В. Монадология / Г.В.Лейбниц; [ред. и сост., авт. вступит. статьи и примеч. В.В.Соколов; перевод Я. М. Боровского и др.] // Сочинения в четырех томах. – Т. 1. – М.: Мысль, 1982. – 636 с.
11. Семенов Ю. Философия истории (Общая теория, основные проблемы, идеи и концепции от древности до наших дней) [Электронный ресурс] / Ю.Семенов. – Режим доступа: http://scepis.ru/library/id_1297.html#a15.
12. Гердер И.Г. Идеи к философии истории человечества / И.Г.Гердер. – М.: Наука, 1977. – 705 с.

13. Мечников Л. Цивилизация и великие исторические реки / Л.Мечников. – М.: Пангея, 1995. – 461 с.
14. Монтескье Ш.–Л. О духе законов / Ш.–Л.Монтескье; [сост., пер. и коммент. А.В.Матешук]. – М.: Мысль, 1999. – 672 с.
15. Риттер К. Землеведение Азии / К.Риттер. – Т.1 – Б.м., 1856. – 736 с.
16. Дюбо Ж.–Б. Критические размышления о поэзии и живописи / Ж.–Б. Дюбо. – М.: Искусство, 1976. – 766 с.
17. Гумилев Л.Н. Этногенез и биосфера земли / Л.Н.Гумилев. – М.: Ди Дик, 1994. – 638 с.
18. Самарова Л.Р. Географический детерминизм в современных религиозно-исследовательских исследованиях / Л.Р. Самарова // Культура народов Причерноморья. – 2006. – № 79. – С.134–138.
19. Нестеренко Є.А. Екологічна складова сучасної організаційної культури / Є.А.Нестеренко // Творча спадщина В.І.Вернадського та проблеми формування сучасної екологічної свідомості (Вернадські читання): доп. і повідомл. V Міжнар. наук. конференції, 26–27 квітня 2007 р., м. Донецьк / Під ред. Р.О.Додонова. – Донецьк: ДонНТУ, 2007. – С.200–202.
20. Курдюмов С.П. Коэволюция сложных социальных структур: баланс доли самоорганизации и доли управления / С.П.Курдюмов, Е.Н.Князева // Стратегии динамического развития России: единство самоорганизации и управления. Материалы Первой международной научно-практической конференции; [под ред. д.соц.н., проф. В.Л.Романова]. – Том 1. – М.: Изд-во «Проспект», 2004. – С.122–150.
21. Маркс К. Економічно-філософські рукописи 1844 года // К.Маркс, Ф.Енгельс // Твори; [переклад з другого рос. видання]. – К.: Політвидав України, 1980. – Т.42. – С.39–159.
22. Пределы роста / Д.Медоуз и др.; [под ред. Д.М.Гвишиани] // Римский клуб. История создания, избранные доклады и выступления, официальные материалы. – М.: Академкнига, 2007. – 342 с.
23. RIO: Reshaping the International Order. A Report to the Club of Rome / Tinbergen, Dolman van Ettinger (eds.). – New-York: E. P. Dutton. 1976. – P.88–97
24. Вайцзеккер Э. Фактор четыре. Затрат – половина, отдача – двойная / Э.Вайцзеккер, Э.Ловинс, Л.Ловинс – М.: Academia, 2000. – 238 с.
25. Печчеи А. Человеческие качества / А.Печчеи. – М.: Прогресс, 1980. – 302 с.

Акопян В.Г. Современные социально-философские и политические концепции экобезопасного развития

Рассматриваются основные философские доктрины экобезопасного развития от Нового времени до конца XX столетия.

Ключевые слова: человек, природа, географический детерминизм, экология, экологическая безопасность.

Akopyan, V.G. Contemporary social philosophic and political concepts of the environmentally safe development

Review of the principal philosophic doctrines of the eco-safe development from the modern age through the end of the 20th century.

Key words: a man, the nature, geographical determinism, ecology, environmental safety.

Всезагальна любов (цзяньай) як основоположний принцип державотворення в філософії моїзму

Розглядаються філософські позиції Мо-цзи і його послідовників щодо розбудови та функціонування держави як такі, що засновані на принципах усезагальної любові та користі. Аналізується принцип усезагальної любові у порівнянні з конфуціанським принципом гуманності (жень).

Ключові слова: усезагальна любов, усезагальна користь, суспільний договір, Небо, гуманність, моїзм, конфуціанство.

Філософський спадок давньокитайської школи моїстів (мо-цзя) неодноразово досліджувався в російській та західній синології. Зокрема, слід згадати роботи А.Грехема, Р.Дьоміна, Дж.Нідема, М.Титаренка та інших. Ними були розглянуті певні аспекти у вченні моїстів. Це, наприклад, теорія пізнання, логіка, соціально-філософська проблематика. Але, безумовно, вчення моїстів ще довго буде викликати зацікавлення фахівців, бо майже всі попередні роботи мали більш описовий, а не аналітичний характер. Це пов'язано (не в останню чергу) з тим, що дослідники здебільшого недооцінюють значення й вплив моїзму щодо давньокитайського суспільства. Фінальна перемога конфуціанства в ідеологічній сфері й певна заідеалізованість самого вчення моїстів призводять до мимовільної легковажності навіть серйозних дослідників. Але завжди слід пам'ятати, що моїстська школа проіснувала в досить централізованому вигляді понад два сторіччя, при цьому до ідей їхнього вчення дослуховувались правителі тогочасних царств Китаю. Більш того, моїсти неодноразово прямо втручалися в зовнішньополітичні стосунки кількох царств і мали успіх. Усе це свідчить про те, що спадок давньокитайської школи моїстів мабуть ще потребує нових ретельних досліджень.

Про місце й час народження Мо-цзи (Мо Ді) не можна сказати нічого певного. Чи не кожен з дослідників мав щодо цього свою власну думку. Можна лише констатувати, що жив він в V столітті до н.е. (приблизні роки життя 479–400 до н.е.), а народився, найімовірніше, в царстві Лу. Мо-цзи, судячи з усього, досить непогано знав вчення Конфуція, тож не виключено (як про це свідчать деякі з переказів), що за часів молодості він навчався в конфуціанців.

Мо-цзи хоч і не прославився значними кар'єрними успіхами, проте зумів зібрати навколо себе учнів і закласти основи власної філософської школи, яка й проіснувала понад два сторіччя.